

УДК 911.372.2(477.85)

КРУЛЬ Г.Я., ГРИГОР'ЄВА Г.В., ГАДЕЛЬШИН О.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАСЕЛЕННЯ СТОЧИЩ ОСНОВНИХ РІЧОК ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Актуальність дослідження. Річки від найдавніших часів були основними транспортними шляхами, якими для освоєння нових земель пересувалася первісна людність. Виходячи з цього, їхні річища та низькі тераси ставали найпершими землями, де формувалася спочатку епізодична, а потім тимчасова і згодом – постійна поселенська мережа. Загалом, річкові долини у стару, середню і нову кам'яну добу відігравали роль вогнищ заселення будь-якого регіону, в т.ч. і Північної Буковини. Тому важливим є дослідження особливостей утворення поселенських старожитностей у межах долини основних річок історико-географічного краю Північної Буковини (як більшої частини найменшої адміністративної області України – Чернівецької), бо саме вони стали основою сучасної мережі населених пунктів регіону вивчення.

Аналіз опублікованих джерел. Загалом, питанням залюднення території Північної Буковини присвячена недостатня кількість джерел. За винятком дисертаційного дослідження Г.Круль [5] та її ж статті [6], де йдеться про зв'язок абсолютної висоти місцевості з розміщенням поселень. Сюди можна долучити і статтю колективу авторів (В.Круль, Г.Круль і Г.Григор'єва), де йдеться лише про загальні територіальні особливості заселення Північної Буковини за стожищами її основних річок [3]. Отже, даний регіон із ретроспективно-екістичних позицій майже не висвітлювався. Все ж, відзначимо, що зв'язок морфометрії (абсолютна висота) із заселенням і розміщенням поселень доволі широко розглядався у монографії В.Круля [4], однак там регіон вивчення був набагато більшим – Західна Україна, тому Північна Буковина виступала її невеличкою частиною. Окрім того, характеристика провадилася не за фізико-географічними (не кажучи вже про сточища річок), а за адміністративно-територіальними одиницями. Також територіально ширшими були осяги у В.Коржика (Чернівецька область) [2], а вишукування здійснювалося за фізико-географічними районами.

Постановка завдання. У межах річкових долин особливості як ретроспективної, так і сучасної поселенської структури виявляють за відносною висотою населених пунктів, яка визначалася для сточищ 5 основних річок Північної

Буковини – Дністра, Прута, Сірета, Черемошу й Сучави. Абсолютні висоти урізів цих річок слугували тим базисом, відносно якого обчислювалося перевищення поселень. Це означає, що навіть якщо населений пункт не розташовувався безпосередньо, скажімо, над Дністром чи Прутом, а містився над їхніми допливами 1, 2 чи іншого порядків, все ж його перевищення бралось саме над урізом названих річок. З іншого боку, винятком є р. Черемош, який хоча й є допливом р. Прут, та для поселень, які знаходяться в його сточищі, базисом приймався уріз першої річки, а не останньої. Надалі, виходячи з позначок абсолютної висоти кожного поселення та опираючись на прийняті висоти терас [6] для населених пунктів визначалося розміщення на них. Тому для долини р. Дністер загальна кількість терас, розташованих обабіч його річища, приймалася не за 16 [1], а всього за 7 [6].

Виклад основного матеріалу. На даний час найбільше населених пунктів знаходиться у сточищі р. Прут – 95 (табл. 1), що складає 36,5% усіх поселень

Таблиця 1.

Розміщення поселень по терасах основних річок Північної Буковини

Назва річки	Кількість поселень															Всього	
	Заплава	Схил заплави - I	I тераса	Схил I – II	II тераса	Схил II – III	III тераса	Схил III – IV	IV тераса	Схил IV – V	V тераса	Схил V – VI	VI тераса	Схил VI – VII	VII тераса		Вододіл
Дністер	-	-	-	-	1/ -	2/ -	4/ -	-	1/ -	4/ -	2/ -	4/ -	2/ 1	1/ 1	1/ -	1/ -	23/ 2
Прут	-/ 2	1/ -	-/ 1	3/ -	4/ -	5/ 1	3/ -	10/ -	7/ 1	14/ 1	16/ 2	6/ 3	1/ 3	-/ 1	1/ -	5/ 4	76/ 19
Сірет	-	-/ 2	1/ 1	-/ 6	3/ 6	-	-/ 1	-	2/ 6	5/ 12	1/ 5	-/ 3	1/ 5	-	-	-/ 9	13/ 56
Черемош	-	-	-/ 1	-	4/ 2	-/ 6	1/ 3	3/ 12	-/ 1	-	-3	-	-	-	-	1/ 28	9/ 56
Сучава	-	-	-	-	-/ 1	-/ 1	-	-	-	-	-1	-	-	-	-	-/ 3	-6
ВСЬОГО	-/ 2	1/ 2	1/ 3	3/ 6	12/ 9	7/ 8	8/ 4	13/ 11	10/ 8	23/ 13	19/ 12	10/ 6	4/ 9	1/ 2	2/ -	7/ 44	121/ 139

14/11 – чисельник – кількість населених пунктів із первісними поселеннями;
знаменник – кількість населених пунктів без поселенських старожитностей.

Північної Буковини. Другим за кількістю поселень є сточище р. Сірет, де розташовано 69 населених пунктів (26,6%). Дещо менше заповнене поселеннями сточище р. Черемош – 65 (25,0%). У долині р. Дністер існує натепер 25 населених пунктів (9,6%). Найменшу поселенську наповнюваність має сточище р. Сучави – 6 поселень (2,3%).

Найдавніше освоєно територією Північної Буковини є долина Дністра, оскільки тут знаходиться 23 із 25 поселень (92%), які мають поселенські старожитності, тобто вони утворилися до 1300 рр. н.е. Сточище р. Прут також є територією давнього заселення, тому що в його межах первісні поселення виникали у 76 населених пунктах (80,0% з усіх наявних натепер у його межах поселень). Первісна поселеутворювальна активність була досить низькою у сточищах Сірету і Черемошу, бо частка поселень із археологічними старожитностями тут, відповідно, сягала всього 18,8% і 13,8%. Зовсім не

виникали первісні населені пункти у сточищі Сучави, оскільки всі 6 поселень, які знаходяться на цій території, постали після 1300 рр. н.е. [3].

На території *Прут-Дністерського межиріччя* (права долина р. Дністер і ліва долина р. Прут) знаходиться найбільше населених пунктів Північної Буковини – 78 (30,0% усіх поселень регіону) (табл. 2). Тут поселенська мережа є найдавнішою,

Таблиця 2.

Розміщення поселень по території геоморфологічних районів Північної Буковини

Назва району	Кількість поселень по терасах																
	Заплава	Схил заплави - I	I тераса	Схил I – II	II тераса	Схил II – III	III тераса	Схил III – IV	IV тераса	Схил IV – V	V тераса	Схил V – VI	VI тераса	Схил VI – VII	VII тераса	Вододіл	Всього
Прут-Дністерське межиріччя	-/ 2	1/ -	-/ 1	2/ -	5/ -	4/ 1	5/ -	4/ -	5/ 1	16/ 1	12/ 1	7/ -	2/ 2	1/ 2	2/-	1/ -	67/ 11
Прут-Сіретське межиріччя	-	-/ 1	1/ -	1/ 4	-/ 2	3/ -	2/ 1	6/ -	4/ 2	6/ 4	7/ 4	3/ 4	1/ 3	-/ -	-	5/ 5	39/ 30
Сіретсько-Черемоське межиріччя	-	-	-/ 2	-	4/ 3	-/ 1	1/ 1	3/ 5	-/ 1	-/ 2	-	-/ 1	-/ 1	-	-	-/ 3	8/ 20
Права долина р.Сірет	-	-/ 1	-	-/ 1	3/ 1	-	-	-	1/ 3	1/ 5	-/ 2	-/ 1	1/ 3	-	-	-/ 6	6/ 23
Буковинські Карпати	-	-	-	-/ 1	-/ 3	-/ 6	-/ 2	-/ 7	-/ 1	-/ 1	-/ 4	-	-	-	-	1/ 30	1/ 55
ВСЬОГО	-/ 2	1/ 2	1/ 3	3/ 6	12/ 9	7/ 8	8/ 4	13/ 11	10/ 8	23/ 13	19/ 12	10/ 6	4/ 9	1/ 2	2/-	7/ 44	121/ 139

23/13 – чисельник – кількість населених пунктів із первісними поселеннями;
знаменник – кількість населених пунктів без поселенських старожитностей

оскільки у 67 населених пунктах існували первісні поселення, що склало майже 86% усіх поселень даного регіону або 55,4% до всіх із археологічними старожитностями. Звертає на себе увагу той факт, що наявні поселення заповнили весь територіальний простір межиріччя, починаючи від заплави (лівого берега р. Прут) і закінчуючи вододілом (р. Дністер). Найбільше населених пунктів зосереджено на схилах IV-V терас (головне за рахунок прутських поселень – 13) – 17 і V тераси (також тут переважають прутські поселення – 11) – 13, що разом сягнуло 38,5% поселень Прут-Дністерського межиріччя [3].

Поселення найчастіше приурочуються до високопіднятих над урізами Дністра й Прута місцевостей, бо основне розміщення населених пунктів розпочинається з II тераси, коли їхня кількість поступово зростає, сягаючи максимуму на схилах IV-V терас і спадає у напрямку до вододільних ділянок, доходячи до 1 поселення на вододілі (басейн р. Дністер) (табл. 2). Основна маса поселень без археологічних старожитностей утворювалася й існує або на заплавах і низьких терасах (4 поселення на заплаві, I терасі і схилі II-III терас), або на високих терасах (4 поселення на VI терасі і схилі VI-VII терас), що разом склало майже 73% усіх населених пунктів без первісних поселень Прут-Дністерського

межиріччя. Причому, їхня частка на означених територіях коливається у межах від 100% до 50% і, як виняток, на схилі II-III тераси вона не перевищує 20% усіх населених пунктів, розміщених на вказаних землях. На інших терасах, де мали місце поселення, утворені після 1300 рр. н.е., їхня питома вага до загального числа поселень змінювалася від 5,9% (схил IV-V терас) до 16,7% (IV тераси).

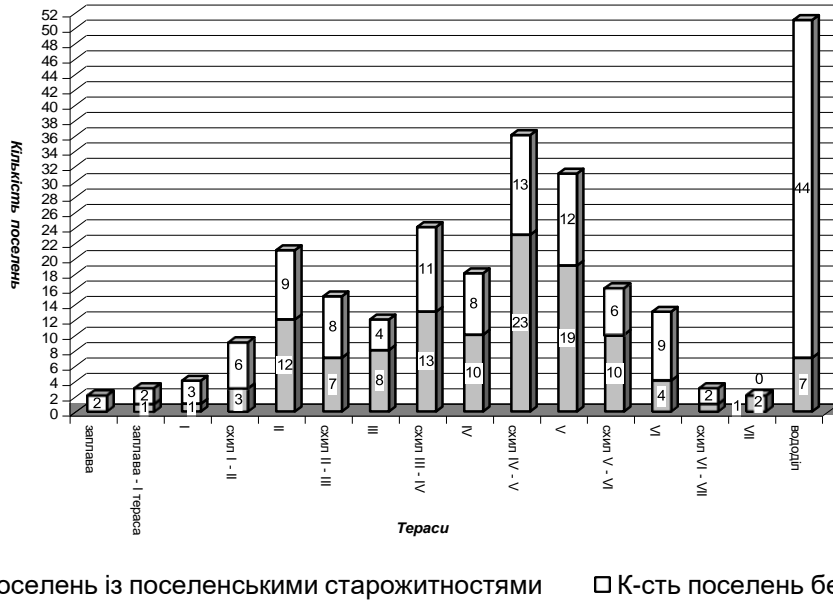
Більше половини всіх поселень *Прут-Сіретського межиріччя* (охоплює територію правобережжя р. Прут і ліву половину долини р. Сірет від с. Стара Жадова) є первісними поселеннями – 39 або 56,5%. Загалом, у межах регіону нараховується 69 населених пунктів; це другий за кількістю результат у Північній Буковині. Як і у випадку з Прут-Дністерським межиріччям, розподіл поселень по терасах Прут-Сіретського межиріччя відзначається їхнім малим зосередженням на низько піднятих над урізами рр. Прут і Сірет місцевостях (див. табл. 2). Так, на їхніх заплавах взагалі не відзначена присутність населених пунктів, а зі зростанням відносної висоти поселень поступово збільшується їхня кількість на терасах (за винятком схилу I-II тераси, де за рахунок лівобережжя Сірету на тлі загального низького числа поселень, відчутно підвищується вміст поселень). Пік кількості населених пунктів спостерігається на схилі IV-V терас та V терасах, де розміщене 21 поселення, або майже третина (30,4%) від усіх поселень Прут-Сіретського межиріччя. Хоча з рухом до вододільних ділянок (починаючи зі схилів V-VI тераси) для обох межиріч має місце тенденція до зменшення числа населених пунктів на них, все ж на території Прут-Сіретського межиріччя різко зростає їхня кількість (понад 10). Даний факт досягається за рахунок інтенсивнішого освоєння правобережжя р. Прут (кількість поселень на вододільних територіях – 10), що свідчить, ймовірно, про напрямок заселення даної території із півночі (від Прута) на південь (до Сірету) [3].

У межах всієї *іншої території Північної Буковини* (без Прут-Дністерського і Прут-Сіретського межиріч) знаходиться 113 населених пунктів, з яких лише 15 мають первісні поселення (13,3%). Найбільше їх зосереджується (8) на теренах Сіретсько-Черемоського межиріччя (межами якого є: південно-західною – лінія, що проходить через Вижницю–Берегомет; східною – помежжя сточища р. Брусниця; інші – проходять по річках Черемош і Сірет). Завдяки цьому, даний мікрорегіон найзаповненіший первісними поселеннями, бо їхня частка до всіх його поселень сягнула 28,6% (всього – 28 населених пунктів). На правобережжі р. Сірет відзначається 29 поселень і тільки 6 із них (20,7%) мають археологічні старожитності. Всього 1 поселення утворилося до 1300 рр. н.е. на землях Буковинських Карпат, куди входять сточища рр. Черемошу (до Вижниці), Сучави і верхів'я Сірету. Натомість, цей регіон є третім за кількістю у ньому населених пунктів – 56, отже, його ранньопоселенська освоєність складатиме всього 1,8%.

Особливою є висотна диференціація 113 поселень, адже, на відміну від Прут-Дністерського і Прут-Сіретського межиріч, більшість їх сконцентровано на вододільних ділянках – 40, що сягнуло 35,4% (див. табл. 2), причому лівова частка їх (31) припала на сточище р. Черемош. Окрім того, простежується два піки підвищеної кількості населених пунктів – II тераса (14 поселень) і схил III-IV тераси (15 поселень) [3]. В усьому іншому має місце подібність із двома вищезазначеними регіонами щодо розподілу населених пунктів, бо зовсім вони відсутні на заплаві, а найменше їх знаходиться на схилі до I тераси, I терасі і схилі I-II тераси, а також фіксується поступовий спад числа поселень на високих терасах і як виняток, про що вже зауважувалося, простежується „вибух” кількості

населених пунктів на вододільних місцевостях.

Для всієї території Північної Буковини динаміка висотного розташування населених пунктів набула хвилеподібного поступового наростаючого характеру із двома піками (рис. 1). Перший пік припадає на II терасу, де кількість поселень складала

■ К-сть поселень із поселенськими старожитностями □ К-сть поселень без археологій

Рис. 1. Розподіл поселень по всій території Північної Буковини за терасами річок

21 (п'ятий результат з-поміж усіх терас регіону), а другий – на схилі IV-V тераси (36 поселень – другий результат). Між ними число поселень на терасах є закономірно меншим, за винятком схилу між III-IV терасами, де знаходиться 24 населених пункти (четвертий показник кількості поселень регіону). Найменше поселенських об'єктів існує на заплаві і VII терасі (по 2 поселення), схилі заплави – I тераси і схилі VI-VII терас (по 3 поселення) і на I терасі (4 поселення). Не відповідає виявленій закономірності зосередження населених пунктів на вододілі, де їх нараховується 51, або майже 20% усіх поселень Північної Буковини. Причому, розумінню вододільного розміщення населених пунктів відповідають лише ті, що знаходяться у Прут-Дністерському, Прут-Сіретському і Сіретсько-Черемоському межиріччях, а поселення Буковинських Карпат і правобережжя Сірету зі значними перевищеннями над урізами річок (вище V тераси для Черемошу і вище VI тераси для Сірету і Сучави) варто означити як гірські. Виходячи з цього, 37 населених пунктів можна вилучити з інтервалу вододільного розташування, тому там залишиться 14 поселень, що, зрештою, не суперечитиме проголошеній тенденції, адже лівова частка вододільних поселень (9 шт.) знаходиться на правобережному вододілі р. Прут, через який, на нашу думку, проходив поселенський рух людності у напрямку до долини р. Сірет.

Частка населених пунктів із *первісними поселеннями* є стабільно найбільшою, починаючи з III тераси і закінчуючи схилом V-VI терас. У цьому висотному інтервалі вона коливається від 54,2% (схил III-IV терас) до 66,7% (III тераса) усіх поселень кожного конкретного висотного відтинку. Окрім того, саме на цих відносних висотах зосереджується й основна кількість населених пунктів Північної Буковини – 137, або 52,7%. Поза межами означених терас та їхніх схилів простежуються ще два рівні переважаючого існування поселень із часом утворення до 1300 рр. н.е. – II (57,1%) і

VII (100%) тераси. Однак останню не варто брати до уваги через загалом мізерну кількість населених пунктів на ній – 2.

Найпершою ознакою розміщення поселень по терасах за сточищами річок Північної Буковини є та, що з-поміж дністровських терас не виділяється жодна (або кілька), яка (або які) б випереджала всі інші (за наповнюваністю поселеннями) так, як це властиво для долини Прута, Черемоша чи Сірету (Сучаву до уваги брати не варто, бо там знаходиться дуже мало поселень, щоб можна було робити узагальнюючі висновки). Скажімо, у сточищі р. Дністер найбільше поселень знаходиться на III терасі, схилах IV-V і V-VI терас (по 4 населених пункти), а найменше – на II, IV, VII терасах і на вододілі (по 1) [3], тобто різниця між максимальним і мінімальним значеннями незначна. Крім того, має місце подібність відсутності населених пунктів, що низько розташовані відносно урізу Дністра, Черемоша, правобережжя Прута і Сірету – на заплаві, схилі від заплави до I тераси, I терасі (за винятком Черемоша), схилі між I-II терасами (за винятком Прута і Сірету).

Наступною рисою є та, що лівобережжя Прута і Сірету виявилися більше заповненими населеними пунктами (відповідно, 53 і 40), порівняно зі своїми правими частинами долини (відповідно, 42 і 29). Така відповідність спостерігалася і для поселень, що виникли до 1300 рр. н.е. (44 і 32 для р. Прут та 7 і 6 для р. Сірет), однак зміна їхніх відносних величин витримувалася лише для сточища р. Прут (83% і 76%), тоді як для р. Сірет правобережжя мало більшу наповнюваність первісними поселеннями, ніж його ліва частина (відповідно, 20,7% і 17,5%) [3].

На лівобережжі Прута і Сірету й у долині Черемоша (третя ознака) чітко виділяється рівень (для перших двох – схил IV-V терас, а для останньої – схил III-IV терас), де має місце максимум присутності поселень (у сточищі р. Прут – 13, р. Сірет – 11, р. Черемош – 14). (Як зазначалося вище, поселення, розташовані у Буковинських Карпатах на відносних висотах, що відповідають вододільним, не варто долучати до цієї категорії, оскільки вони за своїм розміщенням є гірськими. Тому на 29 „вододільних” черемоських поселеннях ми не зауважуємо, бо вони не складають долину р. Черемош). За цією кількістю Черемош значно випереджає відносний висотний рівень, що містить наступну кількість (за вище означеною) поселень (невідповідність полягає тільки в тому, що для р. Прут, на відміну від річок Сірет і Черемош, фіксується ще другий рівень значного числа поселень – V тераса із 11 населеними пунктами). Так, на IV терасі і схилі III-IV терас лівої долини р. Прут розміщується по 5 поселень, на схилі I-II терас і II терасі р. Сірет – також по 5 поселень, а на II терасі і схилі II-III терас р. Черемош – по 6 населених пунктів.

Особливість заселення терас основних річок Північної Буковини є четвертою рисою залюднення їхніх сточищ. Незважаючи на найбільшу питому вагу первісних поселень з-поміж усіх наявних у сточищі р. Дністер, там відзначена і найбільша кількість не заповнених населеними пунктами терас – 5 (заплава, схил від заплави до I тераси, I тераса, схили I-II і III-IV терас) (див. табл. 1). Така ж кількість незалюднених відносних рівнів спостерігається на правобережжі р. Сірет – заплава, I і III тераси, схили II-III і III-IV терас. Коли ж взяти до уваги, що в долині р. Дністер фіксується ще 4 рівні з епізодичною присутністю поселень (один населений пункт) – II, IV, VII тераси і вододіл, то сточище означеної річки матиме найменшу **наповнюваність терас поселеннями** ($N_{т.п.}$) – 1,56 пос./тер. Тоді як, на правому березі р. Сірет лише на схилах заплави і I тераси, I-II і V-VI терас зовсім не

утворювалися поселення, тому їхній $N_{т.п.} = 2,07$ пос./тер. Найвищий показник $N_{т.п.}$ спостерігається у лівій долині р. Прут, адже тут тільки на вододілі відсутні населені пункти ($N_{т.п.} = 3,31$ пос./тер.) [3]. Хоча у буковинській частині сточища р. Черемош на чотирьох відносних висотних рівнях нема поселень (заплава, схили заплави – I тераси, I-II і IV-V терас), проте лише на I і IV терасах існує по одному населеному пункту (на лівому березі Прута знаходиться таких 6 рівнів – схили заплави – I тераси, VI-VII терас, I, III, VI і VII тераси), то його $N_{т.п.}$ є другою за своєю величиною – 3,27 пос./тер. Найменша сумарна кількість відносних висотних рівнів із відсутністю та епізодичною присутністю поселень спостерігається у лівому сточищі р. Сірет та правій частині долини р. Прут – по 5. Однак за рахунок того, що у сіретській частині поселення не спостерігаються на трьох ділянках (заплава та схили II-III і III-IV терас), а у прутській – на чотирьох (заплава, схил заплави – I тераси, I і II тераси), то, відповідно, $N_{т.п.}$ становитиме 2,86 пос./тер. і 2,62 пос./тер.

Висновки. У межах буковинського сточища р. Дністер майже на всіх терасових рівнях поселення виникали до 1300 рр. н.е. (за винятком VI тераси і схилу VI- VII терас, де їхня частка складала, відповідно, 66,7% і 50,0%). У долині р. Прут таких територій було значно менше. Так, первісних населених пунктів зовсім не спостерігалось на землях заплави, I тераси і схилу VI- VII терас. Окрім того, на VI терасі їхня питома вага сягнула 25,0%, а на вододілі – 55,6%. На інших відносних висотних рівнях буковинської частини р. Прут перевага поселень із поселенськими старожитностями над населеними пунктами без них була повною – на схилах II-III (83,3%), IV- V (93,3%), V- VI (66,7%) терас та на IV (87,5%) і V (88,9%) терасах. На території річкових долин Сірету і Черемошу в абсолютній більшості сучасних поселень зовсім не відзначено населених пунктів, або частка останніх не сягала навіть половини. Виняток складають I тераса р. Сірет і II тераса р. Черемош, де поселення з первісною людністю склали, відповідно, 50,0% і 66,7%.

1. Веклич М.Ф., Матвишина Ж.Н., Веклич В.М. Палеогеографические этапы и стратиграфия плиоцена и плейстоцена Среднего и Нижнего Приднестровья // Физическая география и геоморфология. – 1983. – № 29. – С. 66-78. 2. Коржик В.П. Поширення селитєбних геокмплєксів Чернівецької області // Фізична географія та геоморфологія. – К.: Вища школа, 1976. – Вип. 15. – С. 35-41. 3. Круль В., Круль Г., Григор'єва Г. Особливості заселення сточищ основних річок Північної Буковини // Річкові долини: природа – ландшафти – людина / Зб. наук. праць. – Чернівці – Сосновець, 2007. с. 165-167. 4. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с. 5. Круль Г. Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини. – Автореф.дис...к.геогр.н. – Чернівці, 2006. – 20 с. 6. Круль Г. Особливості впливу абсолютної висоти місцевості на розміщення поселень Північної Буковини // Наук. Вісн. Чернівецького ун-ту. – Вип. 246: Географія. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 126-137. 7. Природа Чернівецької області / за ред. К.І.Геренчука. – Львів: Вища школа, 1978. – 160с.

Most terraced levels of the Bukovynian drain of the Dniester River were populated before 1300 B.C. Such territories were less common in the Prut River valley. The total prevalence of the settlements with the antiquities over those without the same could be observed on the other relative levels of the Bukovynian part of the Prut River – on the slopes of terraces II-III (83,3%), IV-V (93,3%) and V-VI (66,7%) and on the terraces IV (87,5%) and V (88,9%). Nearly all present-day settlements in the areas of the Siret and Cheremosh valleys show no traces of the ancient inhabited localities? Or the share of the latter was less than 50%.